

RUS-TUZEM MAKTABLARINING PAYDO BO'LISHI VA ULARNING
FUNKSIYALARI

Axmatov Sanjar Nurmurodovich

Annotatsiya: Mazkur maqolada Turkistonda rus-tuzem maktablarining paydo bo'lishi, ularning tashkil etilish sabablari hamda ijtimoiy-ma'rifiy funksiyalari yoritiladi. Rus-tuzem maktablari chor Rossiyasi mustamlakachilik siyosati sharoitida mahalliy aholi vakillarini rus tili, hisob, yozuv va boshlang'ich dunyoviy bilimlar bilan tanishtirishga xizmat qilgan. Maqolada ushbu maktablarning ta'lim tizimidagi o'rni, mahalliy jamiyatga ta'siri va tarixiy ahamiyati tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: rus-tuzem maktablari, Turkiston, ta'lim tarixi, mustamlakachilik siyosati, ma'rifat, mahalliy aholi, rus tili.

Аннотация: В данной статье рассматриваются возникновение русско-туземных школ в Туркестане, причины их организации и их социально-просветительские функции. Русско-туземные школы в условиях колониальной политики царской России были направлены на обучение местного населения русскому языку, письму, счету и начальным светским знаниям. В статье анализируются место этих школ в системе образования, их влияние на местное общество и историческое значение.

Ключевые слова: русско-туземные школы, Туркестан, история образования, колониальная политика, просвещение, местное население, русский язык.

Annotation: This article examines the emergence of Russian-native schools in Turkestan, the reasons for their establishment, and their socio-educational functions. Under the colonial policy of Tsarist Russia, these schools served to introduce the local population to the Russian language, writing, arithmetic, and basic secular knowledge. The article analyzes the role of Russian-native schools in the education system, their influence on local society, and their historical significance.

Keywords: Russian-native schools, Turkestan, history of education, colonial policy, enlightenment, local population, Russian language.

KIRISH

Turkiston o'lkasida ta'lim tizimining tarixiy taraqqiyoti murakkab ijtimoiy-siyosiy jarayonlar bilan bevosita bog'liq bo'lgan. Ayniqsa, XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab chor Rossiyasining Turkiston hududini bosib olishi natijasida o'lkada siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayot bilan bir qatorda ta'lim sohasida ham muayyan o'zgarishlar yuzaga keldi. Mustamlaka ma'muriyati mahalliy aholining an'anaviy ta'lim tizimini to'liq inkor etmagan holda, uni o'z manfaatlariga moslashtirishga, shu bilan birga rus tilini biladigan, ma'muriy boshqaruv ishlarida xizmat qila oladigan mahalliy kadrlarni tayyorlashga intildi. Ana shunday ehtiyoj va siyosiy maqsadlar asosida Turkistonda rus-tuzem maktablari tashkil etila boshlandi.

Rus-tuzem maktablari o'z davrida ikki xil vazifani bajargan ta'lim muassasalari sifatida namoyon bo'ldi. Bir tomondan, ular mahalliy aholi bolalariga rus tili, hisob, yozuv, geografiya va boshlang'ich dunyoviy bilimlarni o'rgatish orqali yangi ta'lim shakllarining kirib kelishiga sabab bo'ldi. Ikkinchi tomondan esa, bu maktablar chor Rossiyasining mustamlakachilik siyosatini amalga oshirish vositalaridan biri bo'lib xizmat qildi. Chunki ularning asosiy maqsadi mahalliy aholining ma'lum qismini imperiya boshqaruv tizimiga moslashtirish, rus tilini yoyish va rus madaniy ta'sirini kuchaytirishdan iborat edi.

Rus-tuzem maktablarining paydo bo'lishi Turkiston ta'lim tarixida muhim bosqichlardan biri hisoblanadi. Ushbu maktablar an'anaviy maktab va madrasalardan farqli ravishda dunyoviy fanlarni o'qitishga e'tibor qaratgani, dars jarayonida rus tili va amaliy bilimlarga keng o'rin berilgani bilan ajralib turadi. Shu jihatdan ular keyingi davrlarda yangi usul maktablari, jadidchilik harakati va zamonaviy ta'lim g'oyalarining shakllanishiga ham ma'lum darajada ta'sir ko'rsatgan.

Mazkur maqolada rus-tuzem maktablarining vujudga kelish omillari, ularning tashkil etilishidan ko'zlangan maqsadlar, asosiy funksiyalari hamda Turkiston jamiyatining ijtimoiy-ma'rifiy hayotidagi o'rni ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Mavzuni o'rganish orqali mustamlaka davri ta'lim siyosatining mazmuni, mahalliy aholiga ko'rsatgan ta'siri va rus-tuzem maktablarining tarixiy ahamiyatini yanada chuqurroq anglash mumkin.

ASOSIY QISM

Rus-tuzem maktablarining paydo bo'lishi XIX asrning ikkinchi yarmida Turkiston o'lkasida yuz bergan siyosiy, ijtimoiy va madaniy jarayonlar bilan chambarchas bog'liqdir. Chor Rossiyasi tomonidan Turkiston hududlarining bosib olinishi natijasida o'lkada mustamlaka boshqaruv tizimi shakllantirildi. Bu tizimning samarali ishlashi uchun mahalliy aholi orasidan rus tilini biladigan, imperiya qonun-qoidalarini tushunadigan, ma'muriy va xo'jalik ishlarida yordamchi vazifalarni bajara oladigan kadrlar zarur edi. Ana shu ehtiyoj rus-tuzem maktablarining tashkil etilishiga asosiy sabab bo'ldi.

Rus-tuzem maktablari nomining o'zi ham ularning mazmun-mohiyatini ifodalaydi. "Rus" so'zi bu maktablarda rus tili, rus madaniyati va dunyoviy fanlar o'qitilganini bildirsa, "tuzem" so'zi mahalliy aholi vakillariga qaratilgan ta'lim muassasasi ekanini anglatadi. Demak, rus-tuzem maktablari mahalliy bolalarni ruscha ta'lim tizimiga bosqichma-bosqich jalb etish, ularni imperiya manfaatlariga mos dunyoqarash asosida tarbiyalashga xizmat qilgan muassasalar edi.

Mazkur maktablarning vujudga kelishida bir necha omillar muhim rol o'ynagan. Birinchidan, chor ma'muriyati mahalliy aholi bilan muloqot qila oladigan tarjimonlar, mirzalar, kotiblar va quyi bo'g'in amaldorlariga ehtiyoj sezgan. Ikkinchidan, rus tilini mahalliy aholi orasida yoyish orqali mustamlaka boshqaruvini mustahkamlash maqsadi ko'zlangan. Uchinchidan, an'anaviy maktab va madrasalarning ta'lim mazmuni mustamlaka hokimiyati talablariga to'liq javob bermagan. Shu sababli rus-tuzem

maktablari an'anaviy diniy ta'lim bilan dunyoviy bilimlar o'rtasidagi o'ziga xos oraliq shakl sifatida maydonga chiqdi.

Rus-tuzem maktablarida ta'lim jarayoni ikki yo'nalishda tashkil etilgan. Birinchi yo'nalishda o'quvchilarga rus tili, yozuv, hisob, geografiya, tarix va boshlang'ich tabiatshunoslikka oid bilimlar berilgan. Ikkinchi yo'nalishda esa mahalliy til, diniy bilimlar va an'anaviy savod o'rgatish elementlari saqlab qolingana. Bu holat mahalliy aholining qarshiligini kamaytirish, ota-onalarni bunday maktablarga nisbatan ishonchliroq munosabatda bo'lishga undash maqsadida qo'llangan. Biroq mazmun jihatdan rus tili va ruscha dunyoviy fanlar ustuvor o'rin egallagan.

Rus-tuzem maktablarining eng muhim funksiyalaridan biri ma'muriy-kadrlar tayyorlash funksiyasi edi. Chor Rossiyasi Turkistonni boshqarishda mahalliy sharoitni biladigan, lekin rus ma'muriyati siyosatiga bo'ysunadigan kishilarga tayanishga majbur edi. Shu bois rus-tuzem maktablari orqali mahalliy yoshlar orasidan imperiya idoralarida xizmat qiluvchi kichik xizmatchilar tayyorlandi. Ular tarjimonlik, yozuvchilik, hisob-kitob yuritish, mahalliy aholi bilan ma'muriyat o'rtasida vositachilik qilish kabi vazifalarni bajarganlar.

Ikkinchi muhim funksiya ruslashtirish va madaniy ta'sir o'tkazish funksiyasi bo'lgan. Rus-tuzem maktablari faqatgina savod o'rgatuvchi muassasa emas, balki mustamlaka siyosatining madaniy vositasi ham edi. Bu maktablarda rus tilini o'rgatish orqali mahalliy yoshlarning tafakkuriga rus madaniyati, imperiyaviy qadriyatlar va boshqaruv tartiblarini singdirish ko'zlangan. Shu jihatdan rus-tuzem maktablari ta'lim bilan birga ideologik vazifani ham bajargan.

Uchinchi funksiya dunyoviy bilimlarni tarqatish funksiyasi bilan bog'liq. An'anaviy maktablarda asosiy e'tibor diniy matnlarni o'qish, Qur'on, arab yozuvi va axloqiy-diniy tarbiyaga qaratilgan bo'lsa, rus-tuzem maktablarida hisob, geografiya, tarix, tabiatshunoslik kabi fanlar o'qitilgan. Bu esa mahalliy jamiyatda dunyoviy bilimlarga bo'lgan qiziqishning ortishiga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatdi. Ayrim mahalliy ziyolilar bunday maktablar orqali rus va Yevropa ilm-fani yutuqlari bilan tanisha boshladilar.

To'rtinchi funksiya ijtimoiy-madaniy moslashtirish funksiyasi edi. Rus-tuzem maktablari orqali mahalliy yoshlar mustamlaka davridagi yangi ijtimoiy muhitga moslashtirildi. Ular rus tilida muloqot qilish, rasmiy hujjatlar bilan ishlash, davlat idoralari tartibini tushunish, yangi kasbiy faoliyat turlariga kirishish imkoniyatiga ega bo'ldilar. Bu jarayon bir tomondan mahalliy aholi vakillari uchun yangi ijtimoiy imkoniyatlar yaratgan bo'lsa, ikkinchi tomondan ularni mustamlaka boshqaruv tizimiga bog'lab qo'ydi.

Rus-tuzem maktablarining faoliyati mahalliy jamiyat tomonidan bir xil qabul qilinmagan. Ayrim ota-onalar farzandlarining rus tilini o'rganishi kelajakda ish topishiga yordam beradi, deb hisoblaganlar. Ayniqsa, savdo-sotiq, ma'muriy xizmat va shahar muhitida yashovchi oilalar bunday maktablarga nisbatan nisbatan ijobiy munosabat bildirgan. Biroq aholining boshqa bir qismi rus-tuzem maktablarini diniy va milliy

qadriyatlarga xavf tug'diruvchi muassasa sifatida baholagan. Shuning uchun dastlabki davrlarda bunday maktablarga mahalliy aholini keng jalb etish oson kechmagan.

Rus-tuzem maktablarining yana bir muhim jihati shundaki, ular Turkistonda yangi pedagogik qarashlarning shakllanishiga bevosita va bilvosita ta'sir ko'rsatgan. Ushbu maktablarda sinf-dars tizimi, jadval asosida o'qitish, dunyoviy fanlarni bosqichma-bosqich o'rgatish, yozma mashqlar va amaliy hisob-kitoblarga e'tibor berish kabi usullar qo'llanilgan. Keyinchalik jadid maktablarida ham yangi usuldagi o'qitish, darsliklar yaratish, o'quvchilarni hayotiy bilimlar bilan qurollantirish g'oyalari rivojlandi. Shu ma'noda rus-tuzem maktablari jadidchilik harakati uchun bevosita asos bo'lmagan bo'lsa-da, o'lkada yangi ta'lim shakllari paydo bo'lishiga muayyan turtki bergan.

Biroq rus-tuzem maktablarining tarixiy bahosini bir tomonlama ijobiy deb ko'rsatish to'g'ri emas. Chunki ularning tashkil etilishida birinchi navbatda mahalliy xalq manfaatlari emas, balki mustamlaka ma'muriyatining siyosiy ehtiyojlari ustuvor bo'lgan. Bu maktablar orqali mahalliy aholi ongiga imperiyaga sodiqlik, rus tiliga ustuvorlik va mustamlaka tartiblariga moslashish g'oyalari singdirilgan. Shuning uchun rus-tuzem maktablari ta'lim tarixida ziddiyatli hodisa sifatida baholanadi: ular bir tomondan dunyoviy bilimlarning kirib kelishiga xizmat qilgan bo'lsa, ikkinchi tomondan mustamlakachilik siyosatining ma'rifiy niqobdagi vositasi bo'lgan.

Rus-tuzem maktablarining an'anaviy maktab va madrasalardan farqli jihatlari, avvalo, ta'lim mazmunida ko'zga tashlanadi. Maktab va madrasalarda diniy bilimlar, arab tili, fiqh, tafsir, hadis, mantiq kabi fanlarga e'tibor berilgan bo'lsa, rus-tuzem maktablarida rus tili, hisob, yozuv, geografiya, tabiatshunoslik kabi amaliy va dunyoviy fanlar o'qitilgan. Bu esa mahalliy ta'lim makonida yangi o'quv fanlari va yangi pedagogik usullarning paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. Shu bilan birga, bunday maktablarda ta'lim rus ma'muriyati nazorati ostida olib borilgani sababli o'quv jarayonining mazmuni mustamlaka manfaatlaridan chetda bo'lmagan.

Mahalliy ziyolilar orasida ham rus-tuzem maktablariga munosabat turlicha bo'lgan. Ba'zi ziyolilar rus tilini o'rganish va dunyoviy fanlarni egallash zamon talabi ekanligini anglaganlar. Ular yangi bilimlarni xalq taraqqiyoti uchun zarur omil sifatida baholaganlar. Ammo milliy o'zlik, diniy qadriyatlar va madaniy mustaqillik masalasi ham doimo dolzarb bo'lib qolgan. Jadid ziyolilari keyinchalik aynan shu ikki jihatni uyg'unlashtirishga, ya'ni zamonaviy dunyoviy bilimlarni milliy-ma'naviy tarbiya bilan birga olib borishga harakat qildilar.

Rus-tuzem maktablarining tarixiy ahamiyati shundaki, ular Turkiston ta'lim tizimida yangi bosqichning boshlanishiga sabab bo'lgan. Bu maktablar orqali mahalliy aholining bir qismi rus tili va dunyoviy bilimlar bilan tanishdi, yangi ijtimoiy kasblar yuzaga keldi, ta'lim mazmunida amaliy fanlarga ehtiyoj ortdi. Shu bilan birga, ular mustamlaka siyosatining tarkibiy qismi sifatida mahalliy jamiyatning ma'naviy-madaniy hayotiga tashqi ta'sir ko'rsatdi. Shuning uchun rus-tuzem maktablarini o'rganish Turkiston ta'lim tarixi, mustamlaka siyosati, milliy uyg'onish jarayoni va jadidchilik harakatining shakllanish omillarini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Umuman olganda, rus-tuzem maktablari Turkiston tarixida murakkab va ziddiyatli o'rin tutadi. Ular mahalliy aholiga ayrim dunyoviy bilimlarni yetkazgan, rus tilini o'rgatgan va yangi ta'lim shakllarini olib kirgan bo'lsa-da, asosiy mohiyatiga ko'ra chor Rossiyasining mustamlakachilik manfaatlariga xizmat qilgan. Shu sababli ushbu maktablarni baholashda ularning ham ma'rifiy, ham siyosiy-ideologik funksiyalarini birgalikda tahlil qilish zarur. Rus-tuzem maktablari tarixiy jarayon sifatida Turkiston jamiyatining yangilanishi, milliy ziyolilar qatlamining shakllanishi va keyingi ta'lim islohotlariga ta'sir ko'rsatgan muhim omillardan biri bo'lib qoladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, rus-tuzem maktablarining paydo bo'lishi Turkiston o'lkasida XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida yuz bergan murakkab siyosiy, ijtimoiy hamda madaniy jarayonlar bilan bevosita bog'liq edi. Ushbu maktablar chor Rossiyasining mustamlakachilik siyosati sharoitida vujudga kelgan bo'lib, ularning asosiy maqsadi mahalliy aholi orasidan rus tilini biladigan, imperiya boshqaruv tizimida xizmat qila oladigan yordamchi kadrlarni tayyorlashdan iborat bo'lgan. Shu jihatdan rus-tuzem maktablari oddiy ta'lim muassasasi emas, balki mustamlaka boshqaruvining ma'rifiy-siyosiy vositalaridan biri sifatida faoliyat yuritgan.

Shu bilan birga, rus-tuzem maktablari Turkiston ta'lim tarixida muayyan yangilanish jarayonlariga ham ta'sir ko'rsatdi. Bu maktablarda rus tili, hisob, geografiya, tarix, yozuv va boshqa dunyoviy fanlarning o'qitilishi mahalliy ta'lim tizimiga yangi mazmun va usullar kirib kelishiga sabab bo'ldi. An'anaviy maktab va madrasalardan farqli ravishda, rus-tuzem maktablarida amaliy bilimlar, rasmiy yozishmalar, hisob-kitob va davlat idoralari bilan ishlash ko'nikmalariga e'tibor qaratildi. Natijada mahalliy yoshlarning bir qismi zamonaviy bilimlar bilan tanishish imkoniga ega bo'ldi.

Biroq rus-tuzem maktablarining tarixiy mohiyatini faqat ma'rifiy nuqtayi nazardan baholash yetarli emas. Chunki ularning tashkil etilishi, avvalo, mahalliy xalq manfaatlarini emas, balki mustamlaka ma'muriyatining siyosiy ehtiyojlarini ko'zlagan. Bu maktablar orqali rus tilini yoyish, mahalliy aholining ma'lum qismini imperiya boshqaruv tizimiga moslashtirish, rus madaniy ta'sirini kuchaytirish kabi maqsadlar amalga oshirilgan. Shu sababli rus-tuzem maktablari Turkiston tarixida ziddiyatli hodisa sifatida namoyon bo'ladi: bir tomondan, ular dunyoviy bilimlarning tarqalishiga xizmat qilgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, mustamlakachilik siyosatining tarkibiy qismi bo'lgan.

Mazkur mavzuni o'rganish Turkiston o'lkasida ta'lim tizimining tarixiy rivojlanishi, mustamlaka siyosatining ma'naviy-ma'rifiy sohadagi ko'rinishlari hamda jadidchilik harakatining shakllanishiga ta'sir etgan omillarni chuqurroq anglash imkonini beradi. Rus-tuzem maktablari tajribasi shuni ko'rsatadiki, ta'lim tizimi har qanday jamiyatda faqat bilim berish vazifasini emas, balki ijtimoiy, siyosiy va madaniy ta'sir o'tkazish vazifasini ham bajaradi.

TAVSIYALAR

1. Rus-tuzem maktablarini tarixiy manbalar asosida chuqur o'rganish zarur. Mazkur maktablarning faoliyatini baholashda faqat umumiy tarixiy ma'lumotlar bilan

cheklanib qolmasdan, arxiv hujjatlari, o'sha davr matbuoti, jadid ziyolilarining qarashlari hamda mahalliy aholining munosabatini aks ettiruvchi manbalarga tayanish maqsadga muvofiqdir. Bu rus-tuzem maktablarining haqiqiy tarixiy mohiyatini xolis yoritishga yordam beradi.

2. Rus-tuzem maktablarining ma'rifiy va mustamlakachilik funksiyalarini o'zaro bog'liqlikda tahlil qilish lozim. Ushbu maktablar bir tomondan dunyoviy fanlar va rus tilini o'rgatgan bo'lsa, ikkinchi tomondan chor Rossiyasi manfaatlariga xizmat qilgan. Shuning uchun ularni faqat ijobiy yoki faqat salbiy hodisa sifatida emas, balki murakkab tarixiy jarayon mahsuli sifatida baholash ilmiy jihatdan to'g'ri bo'ladi.

3. Mavzuni ta'lim tarixi, jadidchilik harakati va milliy uyg'onish jarayoni bilan bog'lab o'rganish tavsiya etiladi. Rus-tuzem maktablari keyingi davrlarda yangi usul maktablari, jadid pedagogik qarashlari va zamonaviy ta'lim g'oyalarining shakllanishiga bilvosita ta'sir ko'rsatgan.

Shu sababli ushbu mavzuni jadidchilik harakati, milliy ziyolilar qatlamining shakllanishi va Turkistonda ta'lim islohotlari bilan uzviy bog'liq holda tadqiq etish muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdullayeva M. Ta'lim tarixi. O'quv qo'llanma. – Toshkent: Muharrir, 2013.
2. Qodirov B. O'zbekiston ta'limi tarixi. – Toshkent: O'qituvchi, 2005.
3. Hasanboyev J., To'raqulov X., Haydarov M. Pedagogika tarixi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2011.
4. Alimova D.A. Turkiston jadidchiligi tarixi. – Toshkent: Fan, 2000.
5. Ziyoyev H. Turkistonda Rossiya tajovuzi va hukmronligiga qarshi kurash. – Toshkent: Sharq, 1998.
6. Jo'rayev N., Karimov Sh. O'zbekiston tarixi. – Toshkent: Sharq, 2011.
7. Rajabov Q. Turkiston tarixi: mustamlakachilik davri va milliy uyg'onish jarayonlari. – Toshkent: Akademnashr, 2015.
8. Ahmedov B. O'zbekiston xalqlari tarixi manbalari. – Toshkent: O'qituvchi, 1991.
9. Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане 1865–1924 гг. – Москва: Издательство Академии педагогических наук РСФСР, 1960.
10. Граменицкий С.М. Очерк развития народного образования в Туркестанском крае. – Ташкент, 1896.
11. Остроумов Н.П. Мусульманские мектебы и русско-туземные школы в Туркестанском крае. – Санкт-Петербург, 1906.
12. Селиванов А.Ф. О русско-туземных школах в Туркестанском крае. – Санкт-Петербург, 1891.
13. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. – Ленинград: Издательство АН СССР, 1927.

14. Туркестанский сборник. Материалы по истории, культуре и просвещению Туркестанского края. – Ташкент, 1870–1917.
15. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. 7-jild. – Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2004.
16. Aziz Valijon Shaxzoda Shodiyor qizi. Образование русско-туземных школ в Туркестане: конец XIX – начало XX вв. // Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences. – 2023.
17. Mansurov U.U., To'xtabayev A.Sh. O'zbekistonning madaniyati va san'ati tarixi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2014.
18. Yo'ldoshev J.G'. Ta'lim yangilanish yo'lida. – Toshkent: O'qituvchi, 2000.
19. O'zbekiston tarixi. Oliy o'quv yurtlari uchun darslik. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019.